

V. AMBRAZAS

DĖL LIETUVIŲ KALBOS DALYVIŲ SINTAKSINĖS SISTEMOS RAIDOS

Įvairi ir savarankiška dalyvių bei veiksmažodinių būdvardžių vartoseną – viena iš būdingų ide. kalbų sintaksės ypatybių, krintanti į akis jau seniausiuose šių kalbų paminkluose. Tačiau ilgainiui, kintant pirmąsiam sakinio struktūros tipui, beveik visose šios šeimos kalbose dalyvių sistema susiaurėjo bei sunyko, o pačios dalyvių formos, visai ar iš dalies praradusios fleksiją, suprieveiksmėjo, virto nelinksniuojamais „padalyviais“. Žymiai mažiau šis procesas palietė baltų kalbas. Dabartinėje lietuvių kalboje, kuri iš visų gyvųjų ide. kalbų geriausiai išlaikė senovinius dalyvių vartosenos polinkius, dar galima betarpiškai stebėti daugelį tokių konstrukcijų, kurios gretimose slavų ir germanų kalbose yra jau seniai išnykusios, palikdamos pėdsakus tik senuosiuose tekstuose, smarkiai paveiktuose graikiškų bei lotyniškų originalų. Todėl, tiriant ide. dalyvių sistemos raidą, lietuvių kalbos duomenys verti ypatingo dėmesio.

Dėl sintaksinių priemonių raidos chronologinio netolygumo lietuvių kalbos dalyvių vartosenoje, paliudytoje istoriniu laikotarpiu, randame susisluoksniavusių įvairaus senumo klodų. Nauji, progresuojantys reiškiniai čia egzistuoja greta reliktnių, iš tolimos praeities paveldėtų konstrukcijų. Nesileidžiant į smulkesnę konkrečios medžiagos analizę, šiame straipsnyje norima pažvelgti į kai kurias iš jų visos dalyvių sistemos požiūriu ir pabandyti pačiais bendriausiais bruožais atkurti jos senesnę, priešistorinę būklę. Todėl čia keliamos mintys bei teiginiai smulkiau nedetalizuojami ir neilustruojami, o kai kurie iš jų yra hipotezių pobūdžio.

Lietuvių kalbos dalyvių sintaksinės sistemos pamatą šiuo metu sudaro trys svarbiausi vartosenos tipai: atributyvinė, predikatyvinė ir pusiau predikatyvinė (atributyvinė-predikatyvinė) vartoseną.

Atributyviniai dalyviai derinami su įvairias funkcijas atliekančiais daiktavardžiais ar jų pakaitalais, linksniuojami kaip būdvardžiai, turi visų linksnių formas ir žymi iš veiksmo kylančias daiktų ypatybes. Atributyvinę vartoseną galima pažymėti schema¹... P N... (1), pvz.: *atvažiavo laukiamas svečias*.

→

¹ Schemose vartojami šie sutrumpinimai: Adj – būdvardis, Adv – prieveiksmis, N – vardžodis, P – dalyvis (su linksnio indeksais apačioje ar be jų), Pron – įvardis, Vf – asmenuojamo-

Predikatyviniai dalyviai siejami su veiksnio vardininku ir turi vyr. ar mot. giminės vardininko formą arba siejami su veikėjo kilmininku ir turi bevardės giminės formą. Sakinyje jie eina tariniu ir žymi pagrindinį veiksmažodį (būseną). Predikatyvinę vartoseną žymime schema $N_{nom} P_{nom}$ (2), pvz., *svečias laukęs*, arba $(N_{gen}) P_{neutr}$ (3), pvz., *(svečio) laukiama*.

Pusiau predikatyviniai dalyviai pasižymi dvilypiais sintaksiniais ryšiais: jie derinami su vardažodžiais ar įvardžiais, bet kartu sintaksiškai siejami su veiksmažodžiais. Pusiau predikatyvinės vartosenos, pamatas – vad. apoziciniai dalyviai, derinami su sakinio veiksniu ir sakinyje žymintys antraeilį, subordinuotą veiksmažodį. Šiuo metu tokią reikšmę turi tik būtojo kartinio laiko veikiamųjų ir esamojo bei būtojo laiko neveikiamųjų dalyvių vardininko formos, kurios pagal rūšies ir santykinę laiko reikšmes koreliuojamos su pusdalyviais. Apozicinę vartoseną žymime schema $N_{nom} P_{nom} V_f$ (4), pvz.: *svečias palaukęs (laukdamas, laukiamas, sulauktas) atsigulė*.

Prie pusiau predikatyvinės vartosenos priklauso dar vad. accusativus cum participio (*matau svečių laukiantį*), nominativus cum participio (*svečias sakė(si) laukęs*), konstrukcijos su jungiamaisiais žodžiais (*svečias žinojo ko laukias*) ir kai kurie kiti periferiniai dalyvių vartosenos atvejai.

Lietuvių kalbos raidoje pastebimas aiškus polinkis formaliai diferencijuoti minėtus vartosenos tipus. Atributyvinių es. I. veik. dalyvių vardininkai, sutapę su atitinkamomis apozicinių ir predikatyvinių dalyvių formomis, ilgainiui gavo naujesnes, pagal analogiją su kitais linksniais sudarytas galūnes *-antis*, *-intis*. Apozicinių es. I. veik. dalyvių vardininką visiškai išstūmė palyginti nauja pusdalyvio forma, neturinti koreliacinių ryšių su atributyviniais ir predikatyviniais dalyviais. Apozicinių ir predikatyvinių dalyvių vardininkus dažnai skiria ir veikslas: eigos veikslas būtojo laiko veikiamųjų ir neveikiamųjų dalyvių formos paprastai turi tik predikatyvinę funkciją.

Istoriniu požiūriu mažiausiai problemiška yra atributyvinė dalyvių vartoseną. Atributyviniai dalyviai palyginti gerai išlaikė būdvardinę savo kategorijos prigimtį ir, neturėdami valdomų ar priešlietų žodžių, dažnai iš viso sunkiai atskiriami nuo būdvardžių (ypač tai pasakytina apie pasyvines formas su priesagomis **-mo* ir **-to*, vėliausiai įtrauktas į veiksmažodinių laiko bei rūšies reikšmių sistemą, plg. tokius atvejus, kaip *ariama žemė*, *lyjama diena*, *gimtas kraštas*, *suktas žmogus* ir pan.). Ta aplinkybė, kad daugelis atributyvinių dalyvių dabar neturi apibrėžtų laiko ir ji veiksmažodžio forma, Cj – jungiamasis žodis. Prijungiamasis (subordinacijos) santykis žymimas → arba ← (strėlė rodo prijungimo kryptį), sujungiamasis (koordinacijos) santykis žymimas —, predikatyvinis santykis ↔, pusiau predikatyvinis santykis ↔↔.

rūšies reikšmių, yra susijusi ir su vėlesniu, jau istoriniais laikais pastebimu jų būdvardėjimu.

Predikatyvinę vartoseną sudaro trys svarbiausi atvejai:

1. Dalyvių vardininko formos, koreliuojamos su sudurtiniais veiksmažodžių laikais ir savo reikšme atitinkančios esamojo atliktinio laiko formas.

Tokios konstrukcijos, kaip *svečias atvažiavęs*, dabar gali būti laikomos paradigmos *svečias (buvo, būdavo, bus) atvažiavęs* nariais su nulinėmis jungtimis. Ši jų vieta, be abejo, nėra sena, kaip nesena ir pati lietuvių kalbos sudurtinių laikų sistema, kuri pradėjo irti, dar nespėjusi galutinai susiformuoti. Tuo tarpu pačios $N_{nom} P_{nom}$ tipo konstrukcijos, kaip ir atitinkamos $N_{nom} Adj_{nom}$ konstrukcijos (pvz.: $\leftarrow\rightarrow$ *svečias geras*), veikiausiai siekia labai tolimą ide. praeitį ir yra kilusios iš senoviškų nominalinių sakinių², turinčių tą pačią sandaros schemą, t. y. $N_{nom} N_{nom}$. $\leftarrow\rightarrow$

2. Veikiamųjų dalyvių vardininko formos, žyminčios netiesiogiai patirtą, perpasakotą ar abejojamą veiksmažodžių ir sudarančios vad. netiesioginę nuosaką (modus relativus), pvz.: *svečias atvažiavęs ir laukęs*.

Plačiau nenagrinėjant netiesioginės nuosakos kilmės³, čia tik pažymėtina, jog pagal savo vietą dalyvių sintaksinėje sistemoje ši nuosaka yra neatsiejama nuo pirmosios grupės predikatyvinių konstrukcijų. Jų tarpusavio ryšius visų pirma rodo šios aplinkybės:

a) Formalus daugelio abiejų grupių konstrukcijų sutapimas, ypač kai dalyvis yra įvykio veiksmo. Dalyvio forma toje pačioje konstrukcijoje, pvz., *svečias atvažiavęs*, priklausomai nuo konteksto bei situacijos gali būti suprantama ir kaip netiesioginė nuosaka (plg.: *girdėjau, svečias atvažiavęs*) ir kaip esamojo atliktinio laiko atitikmuo (plg.: *Dabar jau svečias atvažiavęs*). Abiejų grupių konstrukcijos skiriasi tik modaline reikšme.

b) Pirmajai grupei priklausančių būt. kart. laiko veik. dalyvių koreliacija su staigiai, pavėluotai patirtą ar netikėtą veiksmažodžių reiškiančiomis es. l. veik. dalyvių formomis su *be-*, kurios šiuo metu irgi šliejasi prie netiesioginės nuosakos (plg.: *svečias atvažiavęs* || *svečias bevažiuojas*). Modalinės reikšmės „prisitvirtinimas“ prie es. l. veik. dalyvių su *be-* veikiausiai nėra labai senas, nes senuosiuose raštuose ir tautosakoje šių dalyvių vardininkai dar kartais vartojami be minėtų modalinių atspalvių kaip es. l. asmenuojamųjų veiksmažodžio formų atitikmenys, pvz.: *Beaushtanti aušrelė, betekanti saulelė. Kelk dukterėle, mano viešnele* ir pan.

c) Veikiamųjų dalyvių vardininko formų vartojimas verbum finitum artima reikšme taip pat paaiškinamas sena predikatyvine funkcija, pavyzdžiui, emfa-

² Plg. E. Benveniste, – BSL XLVI 1 (1950) 27 tt.; В. В. Иванов, Общеиндоевропейская, праславянская и анатолийская языковые системы, Москва, 1965, 266 tt.

³ Šiuo klausimu žr. aut., – Donum Balticum, Stockholm, 1970, 6–13.

tinėse konstrukcijose (*Nebegyvenęs čia!*), reiškiant alternatyvą (*Ar jai sakeš, ar ne – tą patį daro*) ir pan.

Turint galvoje vardžažodinę dalyvio prigimtį, šios aplinkybės leidžia manyti, jog antrosios grupės konstrukcijų (t. y. netiesioginės nuosakos) sintaksinį pamatą taip pat sudaro senieji nominaliniai sakiniai.

3. Esamojo ir būtojo laiko nev. dalyvių bevardės giminės formos, paprastai einančios su veikėjo kilmininku ir žyminčios arba netiesiogiai patirtą, abejojamą veiksmą, pvz.: *sako, svečio važiuojama (atvažiuota)*, arba netikėtai ar pavėluotai patirtą veiksmą, pvz.: *žiūrėk, svečio atvažiuota!*

Tie patys veiksmo modaliniai atspalviai, kurie žemaičių tarmėse nusakomi veikiamųjų dalyvių vardininkais (2 grupės konstrukcijomis), aukštaičių tarmėse reiškiami nev. dalyvių bevardės giminės formomis (3 grupės konstrukcijomis) arba ir vienomis, ir kitomis. Tačiau labai dažnai nev. dalyvių bevardės giminės formos su kilmininku vartojamos ir be aiškesnių modalinių atspalvių. Tokiais atvejais jos koreliuojamos su atitinkamomis sudurtinėmis laikų formomis, turinčiomis būtojo ar būsimojo laiko pagalbinį veiksmožodį, taigi sudaro paradigmą *svečio atvažiuota* || *svečio buvo atvažiuota* || *svečio bus atvažiuota* (*svečio būta atvažiuota* tipo konstrukcijos yra palyginti retos, populiariesnės tik šiaurės rytų Lietuvoje ir Užnemunės pietiniame bei vakariniame kampe). Kai kur (pavyzdžiui, šiaurės Lietuvoje apie Mažeikius, Nauj. Akmenę) pagrečiui vartojami pasakymai *kiškio bėgta* ir *kiškio yr(a) bėgta*, tarp kurių neįaučiama kokio pastebimo reikšmės skirtumo.

Nors 2 ir 3 grupių struktūra skiriasi (skirtingos dalyvių formos siejamos su skirtingais linksniais), bet modalinės reikšmės beveik visiškai sutampa. Be to, abiem atvejais jos yra fakultatyvios, ir pro jas dažnai prasišviečia senas polinkis vartoti dalyvių vardininko arba bevardės giminės formas kaip asmenuojamųjų veiksmožodžio formų ekvivalentus. Tas polinkis sieja visų trijų grupių konstrukcijas ir įgalina sintaksinę koreliaciją su sudurtiniais laikais. (Nev. dalyvių bev. g. formų ryšys su veikėjo kilmininku – atskiras klausimas, kurį tuo tarpu paliekame nuošalyje.)

Apozicinė dalyvių vartosena taip pat nėra vienalytė. Joje galima išskirti įvairaus amžiaus sluoksnius ir, nustatčius jų tarpusavio ryšius, išvelgti senesnę padėtį.

Palyginti naujas reiškinytis čia pirmiausia yra pusdalyvio forma. Kaip žinoma, ji yra išsigalėjusi gerokai prieš raštijos pradžią. Tačiau senuosiuose raštuose ir tradicinėje tautosakoje dar išliko konstrukcijų, kuriose dabartine pusdalyvio reikšme vartojamas es. I. veik. dalyvių vardininkas, pvz.: *Sztey Karalus tawo ateyt sedins* (= *venit sedens*) and *asilayčio asliczios* (Chyl. Bibl. Jon. 12, 15), koreliuojamas su kitų apozicinių dalyvių vardininkais, plg.: *Per dieną mislijantis po mišką vaikščioja, nieko neatradęs, apie sau bėdoja* (Sālakas). [Žemaičių tarmėse es. I. veik. dalyviai dar dabar vartojami greta pusdalyvių arba jų reikšme konstrukcijose su

įvardžiais beirieveksmiaiis (*dirbu kiek galįs||galėdamas* ir pan).⁴ Tad seniau es. l. veik. dalyvių vardininkai, be abejo, įėjo į apozicinių dalyvių posistemį.

Atskirōs pusdalyvio formos su aplinkybine reikšme išplitimas vietoj es. l. veik. dalyvių vardininko aiškiai rodo apozicinių dalyvių adverbializaciją, jų įtraukimą į veiksmažodinio tarinio grupę ir šliejimąsi prie verbum finitum. Nors dabartinėje lietuvių kalboje pusdalyviai ir su jais koreliuojami dalyvių vardininkai daug kur dar yra išlaikę antraeilio veiksmo reikšmę, bet nebeturi atskiro tarinio vaidmens ir suprantami kaip tam tikri aplinkybiniai žodžiai, apibūdinantys asmenuojamosios veiksmažodžio formos veiksmą (tai rodo ir jų laikymas aplinkybėmis visose ligšiolinėse gramatikose). Dar toliau šis procesas pažengęs slavų kalbose, kur ne tik esamojo, bet ir būtojo laiko apoziciniai dalyviai formaliai atsiribojo nuo predikatyvinių ir virto nelinksniuojamais „padalyviais“.

Apozicinių dalyvių adverbializacija nėra pirmykštė. Dabartinėse lietuvių kalbos tarmėse, tautosakoje, ypač senuosiuose raštuose dar randame nemaža konstrukcijų, kuriose dalyvis, reikšdamas subordinuotą veiksmą, yra išlaikęs gana savarankišką vaidmenį. Tai daugiausia sintaksiniai reliktai, atsidūrę dalyvių sistemos periferijoje ir nepritampantys nė prie vieno iš pagrindinių vartosenos tipų. Šiuo metu jie arba naujai įprasminami (dažniausiai gauna tam tikrų modalinių bei ekspresinių atspalvių), arba stabarėja ir nyksta.

Visų pirma iš jų minėtinos konstrukcijos, kuriose tarp apozicinio dalyvio ir verbum finitum eina sujungiamasis jungtukas, pvz.: *svečias atvažiavęs ir tarė*, turinčios ryškių atitikmenų slavų, germanų, keltų ir kt. kalbose⁵. Jau pati šių konstrukcijų sandara rodo, kad apozicinis dalyvis čia buvo jungiamas su asmenuojamąja veiksmažodžio forma ne kaip aplinkybinis žodis, o kaip atskiras vardažodinis tarinys, nors ir žymintis semantiškai subordinuotą veiksmą. Tuo laikotarpiu, kai apozicinis dalyvis sakinyje turėjo tokią savarankišką funkciją, jungtukas tarp jo ir veiksmažodžio buvo, be abejo, fakultatyvus. Pavartotas greta veiksmažodžio be jungtuko, dalyvis taip pat galėjo sakinyje eiti antruoju tariniu. Be kita ko, tai matyti ir iš tokių tarmėse bei senuosiuose raštuose paplitusių pasakymų, kaip *išgirdęs karalius šiokią naujieną labai nusiminė* (l. pas.), kur dalyvis su sakinio veiksmu einančiu vardažodžiu ir priklausomais žodžiais sudaro atskirą grupę, dar gramatiškai nepajungtą veiksmažodiniam tariniui⁶. Tad senoviška apozicinė dalyvių vartoseną reprezentuoja

⁴ Žr. P. Skardžius, — APh VI 102 tt.; aut., Lietuvių kalbos gramatinė sandara (LKK IX), Vilnius, 1967, 51 tt.

⁵ Plg. J. Kurz, K historickosrovnávacímu studiu slovanských jazyků, Praha, 1958, 96 tt. su ankstesnės lit. apžvalga; L. Bednarczuk, — ABSl III 30–31; dėl liet. k. plačiau aut., — Baltistica I (1965) 53–65.

⁶ Daugiau pavyzdžių žr. Lietuvių kalbos morfologinė sandara ir jos raida (LKK VII), Vilnius, 1964, 60.

modelį $N_{nom} P_{nom} (Cj) V_f$ (5). Nuo dabartinio (3) jis skiriasi P_{nom} ryšio su N_{nom} ir V_f pobūdžiu ir gali būti laikomas variantu modelio $N N V_f$ (6), žyminčio mišrųjį

(kontaminacinį) sakinio tipą (su verbaliniu ir nominaliniu predikatais) ir rekonstruojamo jau tolimiausiems ide. kalbų raidos laikotarpiams. Kaip tik mišrusis sakinio tipas Veduose, Homero epuose ir kituose seniausiuose ide. kalbų paminkluose yra pagrindinė dalyvinių formų vartosenos sritis, labiausiai atitinkanti dvilypę pačios dalyvio kategorijos prigimtį⁷. Savo ruožtu šis sakinio tipas istorinės gramatikos požiūriu tegali būti interpretuojamas kaip nominalinio ($N N$) ir verbalinio ($N V_f$) tipų kontaminacija⁸, o generatyvinės gramatikos požiūriu – kaip jų transformacijos rezultatas. Taigi kuo giliau leidžiamės į praeitį, tuo glaudesnius matome ryšius tarp apozicinės ir predikatyvinės dalyvių vartosenos.

Apozicinio dalyvio ir asmenuojamosios veiksmožodžio formos pozicija galėjo būti ir atvirkščia. Iš tokios sandaros pasakymų, tur būt, ryškiausiai dalyvio savarankiškumą išlaikė konstrukcijos su tam tikrais santykiniais įvardžiais (*kas, kuris, -i, koks, -ia*),rieveiksmiais (*kur, kaip, kiek, kada*) bei dalelytėmis (*iki, ligi*), pvz.: *tėvas žino ką darąs; anas dirba kiek gališ, vaikas bėgo ligi pavargstąs*⁹. Minėti santykiniai įvardžiai,rieveiksmiai ir dalelytės čia (panašiai, kaip prijungiamuosiuose sakiniuose) eina jungiamaisiais žodžiais, o dalyvis žymi veiksmą, papildantį ar praplečiantį asmenuojamosios veiksmožodžio formos turinį. Šių konstrukcijų kitimą, stabarėjimą ir laipsnišką nykimą dar galima stebėti rašytinės tradicijos laikotarpiu (XVI – XVII a. jos dar gana produktyvios). Dabartinėje kalboje kai kurios iš jų irgi adverbializuojamos; tai rodo pusdalyvio formos skverbimasis vieton es. l. veik. dalyvio vardininko, plg. *dirba kiek galėdamas*; tačiau šių konstrukcijų adverbializacija dar netoli pažengusi, ir daugumoje jų dalyvis funkcionuoja kaip atskiras subordinuotas tarinys. Šios konstrukcijos genetiškai sietinos su tokiais mišriojo tipo sakiniais, kuriuose dalyvio vardininkas ėjo antruoju, postpoziciniu tariniu, o santykinis įvardis arrieveiksmis buvo nuo jo priklausomas, t. y. $N_{nom} V_f \text{Pron(Adv)} P_{nom}$

(7). Santykiniam įvardžiui arrieveiksmiui gavus jungiamojo žodžio funkciją, visa konstrukcija buvo suprasta kaip prijungiamojo sakinio atitikmuo. Dalyvis joje turi gana savarankišką vaidmenį ir savo reikšme yra artimas asmenuojamajai veiksmožodžio formai.

Mišrųjį tipą su postpoziciniu dalyviu be jungiamojo žodžio reprezentuojančios konstrukcijos yra daug labiau pakitusios. Daugelis postpozicinių dalyvių dabar

⁷ Plg. A. Meillet, – MSL XIV 23 t.; J. B. Hofmann, IF XLII 78; E. Schwyzer, A. Debrunner, Griechische Grammatik, II, Syntax und syntaktische Stilistik, München, 1950, 387.

⁸ Plg. J. Zubatý, Studie a články, II, Praha, 1954, 126 tt.

⁹ Plačiau apie tai žr. Lietuvių kalbos gramatinė sandara (LKK IX), Vilnius, 1967, 47 tt.

šliejasi prie veiksmažodžių kaip predikatyviniai pažyminiai ir neturi nei antrojo tarinio funkcijos, nei antraeilio veiksmo reikšmės, pvz.: *svečias atvažiavo pavargęs (nelaukiamas)*, plg. atitinkamus pasakymus su būdvardžiais, pvz.: *svečias atvažiavo piktas*. Ryškesnę antraeilio veiksmo reikšmę turi eigos veiksmo būt. k. l. veik. dalyvių vardininkai konstrukcijose su veiksmažodžiais, reiškiančiais grįžimą ar apskritai ėjimą, pvz.: *svečias parėjo medžiojęs*; joms artimos ir *sveikas grįžęs* tipo sustabarėjusios sveikinimo formulės.

Su veiksmažodžiais, reiškiančiais kalbėjimą, pojūčius, jausmus bei suvokimą (verba dicendi, sentiendi, percipiendi) įvairių laikų ir abiejų rūšių dalyvių vardininko formos sudaro vad. nominativus cum participio konstrukciją, kurioje veiksmažodis dažniau esti sangražinis (*svečias sakėsi parvažiavęs, jautėsi skriaudžiamas, tikėjosi parvažiuosiąs*), rečiau – nesangražinis (*svečias nudavė nematęs, pajuto apsirikęs, sakė grįšiąs*). Dalyvis čia žymi veiksmą (būseną), einantį asmenuojamosios veiksmažodžio formos veiksmo objektu. Prie nominativus cum participio priklauso ir būt. k. l. veik. dalyvių junginiai su faziniais veiksmažodžiais, reiškiančiais veiksmo pabaigą arba pertrauką (*baigti(s), liautis, nustoti, nurimti, stabtelėti...*), kuriuose dalyvis savo reikšme yra artimas bendračiai, pvz.: *svečias liovėsi važiavęs, lietus nustojo lijęs*. Panašią reikšmę kartais turi taip pat būs. l. veik. dalyviai po veiksmažodžių *tikėtis, viltis, pasižadėti, gąsdinti* ir pan. (*svečias tikėjosi parvažiuosiąs, gąsdino nebegrišiąs*) ir nev. dalyviai po prašymą ar sutikimą reiškiančių veiksmažodžių (*svečias prašosi pavežamas, leidosi įtikinamas*).

Visais čia minėtais atvejais dalyvis yra glaudžiai susijęs su asmenuojamąja veiksmažodžio forma, bet jų tarpusavio ryšys nevienodas. Laisvesnis jis esti konstrukcijose, kuriose asmenuojamoji veiksmažodžio forma yra sintaksiškai ir semantiškai pakankama. Pavyzdžiui, į kai kurias nom. cum part. tipo konstrukcijas su veiksmažodžiu *džiaugtis* vietoj es. l. veik. dalyvio vardininko yra įsiskverbusi net pusdalyvio forma, pvz.: *aš džiaugiuosi turėdama (turinti) giminaitę*; taigi dalyvis čia suprantamas kaip antraeilio veiksmo reiškęjas ir dar nėra galutinai atitrūkęs nuo apozicinių. Net ir po veiksmažodžių, būtinai reikalaujančių veiksmo objektą žyminčios formos (pvz., *sakyti, žinoti*), dalyvis kartais funkcionuoja kaip atskiras predikatyvinis vienetas, aiškiai skiriamas intonacija. Tokių pasakymų dar ir šiandien galima išgirsti visose tarmėse, kur tik plačiau vartojama nom. cum part., pvz.: *jis sakė(si)/daug dirbęs* greta sinonimiškų pasakymų su veiksmažodžiais: *jis sakė(si)/daug dirbu (dirba)*. Sunkiai įtikima, kad tokie parataktiniai pasakymai su dalyviais būtų palyginti neseniai išriedėję iš nominativus cum participio konstrukcijų, kuriose dalyvis su veiksmažodžiu jau buvo suaugę į sintaksinį ir semantinį vienetą¹⁰. Turint gal-

¹⁰ Plg. E. Tangl, *Der Accusativus und Nominativus cum Participio im Altlitauischen*, Weimar, 1928, 50–51; И. Марван, — *Kalbotyra* IV (1962) 36–37.

voje bendrą dalyvių sistemos raidos kryptį, daug patikimesnė prielaida, jog minėtos parataktinės konstrukcijos yra archaiškos, o dalyviai jose išlaikę antrojo tarinio funkciją. Šitokio tipo pasakymai su dalyviais patys galėjo sudaryti nom. cum part. sintaksinį pamatą.

Postpozicinio būt. k. I. veik. dalyvio savarankiškumą iš dalies išlaikė ir kai kurios stabarėjančios, specialius ekspresinius atspalvius įgavusios konstrukcijos. Paminėtini šie būdingesni atvejai:

a) Būt. k. I. veik. dalyvis, betarpiškai jungiamas prie tos pačios šaknies veiksmažodžio (dažniausiai – būsimąjo laiko arba liepiamosios nuosakos formos) pabrėžia jo žymimą veiksma, pvz.: *eina (eis) ėjęs ir vis čia; gerk gėręs brolyti, dūmok ir namo.*

Neigiamos formos dalyvis tokiomis aplinkybėmis dažniausiai žymi alternatyvą ir pabrėžia kalbėtojo niekais nuleidžiamą veiksma, pvz.: *galvok negalvojęs, vis tas pats; gūžinėk negūžinėjęs, vis tiek nesugausi.*

b) Eidamas su kitos šaknies (dažniausiai liepiamosios ar tariamosios nuosakos) veiksmažodžiais, neigiamos formos būt. k. I. veik. dalyvis žymi nepageidaujamą, draudžiamą ar tiesiog priešingą veiksma, pvz.: *nutilk tuojau nežliumbęs; kad tu paspringtum, šunim nelojęs.*

Šiose konstrukcijose būt. k. I. veik. dalyvio vardininkas savo reikšme artimas tai asmenuojamajai veiksmažodžio formai, su kuria yra siejamas. Tokios konstrukcijos, kaip *gerk gėręs, brolyti* ir *gerk, gerk, brolyti; sakyk jam nesakęs* ir *sakyk jam nesakyk* vartojamos kaip sintaksiniai sinonimai. Tačiau dalyvis čia vis dėlto nebėra suvokiamas kaip atskiras antrasis tarinys, o yra subordinuotas asmenuojamajai veiksmažodžio formai. Be intonacijos, tai rodo ir pusdalyvio paplitimas kai kuriose iš minėtų konstrukcijų, plg.: *dirbk dirbdamas, džiaugėsi neatsidžiaugdamas, galvok negalvodamas.* Pusedalyvis šiuo atveju nėra laiko atžvilgiu priešpastatomas būt. k. I. veik. dalyviui, o tiesiog atlieka tą pačią funkciją.

Taigi pro išorinį rašytinės tradicijos laikotarpį paliudytų vartosenos atvejų sluoksnį dar galima įžiūrėti gana archaišką dalyvių sintaksinę sistemą, paremtą nominaliniu ir mišriuoju (kontaminaciniu) sakinio tipu. Nominalinis sakinio tipas eina predikatyvinės, mišrusis – pusiau predikatyvinės vartosenos pamatu. Skirtinai nuo dabartinės kalbos, apozicinių dalyvių vardininkas šioje rekonstruotoje sistemoje funkcionuoja kaip atskiras nominalinis predikatas, tik savo reikšme subordinuotas veiksmažodžiui, kurio atžvilgiu gali užimti ir prepozicinę (6), ir postpozicinę padėtį (7). Ši būklė visai atitinka tą, kurią galima išvelgti, remiantis kitų linksnių konstrukcijomis. Iš absoliutinio naudininko, galininko su dalyviu (accusativus cum participio) ir pan. konstrukcijų vartosenos ypatybių matyti, jog ir kiti dalyvių linksniai praeityje nebuvo taip labai priklausomai nuo asmenuojamųjų veiksmažodžio formų ir sakinyje galėjo sudaryti papildomus predikatyvinius centrus.

Tokia dalyvių sintaksinė sistema galėjo būti produktyvi tol, kol kalboje buvo skiriami senojo tipo nominaliniai ir verbaliniai sakiniai ir kol vardažodinės (taigi ir dalyvinės formos), silpnai tepriklausomos nuo verbum finitum, sakinyje turėjo autonomišką vaidmenį. Apie tokios epochos buvimą byloja tiek lietuvių, tiek ir daugelio kitų giminiškų kalbų (ypač sen. indų ir graikų) sakinio sandaros ypatybės, nors istoriniais laikais ji niekur nėra pilnutinai išlikusi. Senosios dalyvių sistemos irimą bei transformaciją bus nulėmę šie svarbiausi faktoriai:

1. Nominalinio sakinio vietos sintaksinių priemonių visumoje kitimas. Formuojantis jungčiai iš buvusių konkrečios reikšmės veiksmažodžių (**es-*, **bhū-* ir kt.), daugelis senųjų nominalinių sakinių buvo įtraukti į verbalinių sakinių sistemą kaip pastarosios paradigmu nariai su nulinėmis jungtimis¹¹ (kaip tik tokią vietą dabartinėje kalboje užima *svečias sveikas* tipo sakiniai, tik savo išorine forma sutampantys su senaisiais nominaliniais).

2. Sakinio centralizavimas ir hipotaktinių ryšių tarp jo atskirų dalių stiprėjimas.

Veikiama tų bendrųjų ide. sakinio struktūros raidos procesų, neišvengiamai turėjo pakisti ir senoji dalyvių sintaksinė sistema:

a) Nominalinio tipo konstrukcijose dalyviai, kaip ir kitos vardažodinės formos, turėjo būti naujai įprasminti kaip sudėtinio tarinio formos su nulinėmis jungtimis. Kuriantis sudurtinių laikų sistemai, kai kurie dalyviai virto veik. rūšies esamojo atliktinio laiko ar nev. rūšies esamojo laiko formų ekvivalentais. Kiti, nepritapę prie sudurtinių laikų (ar apskritai sudurtinio tarinio) formų, gavo modalines reikšmes ir sudarė netiesioginės nuosakos pamatą. Prie modalinių netiesiogiai, netikėtai, pavėluotai patirto ar abejojamo veiksmo reikšmių „prisitvirtinimo“ prie veik. dalyvių vardininko formų veikiausiai prisidėjo jau minėtos mišriojo tipo konstrukcijos su kalbos, jutimo ir pan. veiksmažodžiais (pvz.: *sakė/ėjęs*), galininkas su dalyviu, gal būt, ir kitados vartotos perifrastinės optatyvo formos su **bi* ir dalyviais¹².

b) Mišriojo tipo konstrukcijose dalyvis adverbializuojamas, praranda antrojo tarinio funkciją ir prisišlieja prie veiksmažodžio. Taip iš konstrukcijų su prepoziciniu dalyviu susidaro dabartinė apozicinė vartosena, o iš konstrukcijų su postpoziciniu dalyviu – įvairūs veiksmažodžių junginiai su predikatyviniu atributu einančiais dalyviais. Konstrukcijos su jungiamaisiais žodžiais netenka sintaksinio pamato: jos arba adverbializuojamos ir prisišlieja prie apozicinių (tai rodo pusdalyvio for-

¹¹ В. В. Иванов, *op. cit.*, 268.

¹² Plg. Chr. S. Stang, – NTS XVIII 348–356; J. Kazlauskas, *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*, Vilnius, 1968, 402–403.

mos įsigalėjimas kai kuriose iš jų), arba stabarėja, gaudamos tam tikrus ekspresinius atspalvius, arba nyksta.

Tuo būdu dabartinė lietuvių kalbos dalyvių sintaksinė sistema gali būti paaiškinta kaip senesnės sistemos, paremtos nominaliniu ir mišriuoju sakinio tipu, raidos rezultatas.

ZUR ENTWICKLUNG DES SYNTAKTISCHEN SYSTEMS DER LITAUISCHEN PARTIZIPIEN

Zusammenfassung

Durch die knappe summarische Behandlung einiger archaischer Partizipialkonstruktionen ist im bevorstehendem Artikel ein Versuch gemacht das ältere syntaktische System der litauischen Partizipien, das auf dem nominalen und gemischten (nominalen-verbale) Satztyp beruht, zur Vorschein zu bringen. Der nominale Satztyp (N N) wird als die Vorstufe des heutigen prädikativen Gebrauchs (N_{nom} P_{nom}, z. B. *svečias atėjęs*) aufgefaßt. Nach der Umwandlung der alten Nominalsätze wurde ein Teil von prädikativen Partizipien in die Paradigmen des verbalen Prädikats als Elemente mit Copula 0 einbezogen; der andere Teil hat modale Bedeutungen bekommen und die Grundlage für Modus relativus geschaffen. Der gemischte (kontaminierte) Satztyp mit dem präpositiven Partizip (N_{nom} P_{nom} (Cj) V_f) ist als Ausgangspunkt für die Entwicklung des heu-

gen appositiven Gebrauchs angenommen. Infolge der Zentralisierung des Satzes und der Stärkung der hypotaktischen Beziehungen zwischen seinen Gliedern hat das Partizip die Funktion des zweiten (nominalen) Prädikats im Satze allmählich verloren und sich an das verbale Prädikat als eine adverbiale Bestimmung angeschlossen; die appositiven Nominativformen des Part. praes. act. wurden dann durch die neueren spezialisierten Formen des Halbpartizips mit *-damas*, *-a* verdrängt. Die relative Selbständigkeit des Partizips ist nur in den Konstruktionen mit Konjunktion *ir* (z. B. *svečias atėjęs ir tarė*) und in anderen peripherischen Überbleibseln des früheren Systems erhalten geblieben. Die Konstruktionen mit Relativpronomina und -Adverbien (*svečias žino ką darąs*), nominativus cum participio (*svečias sako(si) atvažiuojęs*), emphatische, alternative u. ä. Fälle (*eina ejęs, galvok negalvojęs, nutilk nežliumbęs* u. s. w.) können andererseits auf den gemischten Satztyp mit postpositivem Partizip zurückgeführt werden.